

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РИЗИКІВ ТА ЗАГРОЗ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ОБМЕЖЕННЯ ЇХ ВПЛИВУ

Розселення як складний суспільно-географічний процес розвивається під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, які можна об'єднати у декілька груп: традиційні та нові, постійні та тимчасові, головні та другорядні, загальнодержавні та регіональні тощо. Важливо відзначити, що всі чинники слід поділити на два типи: сприятливі та несприятливі для розселення. З науково-технічним прогресом та розвитком продуктивних сил вплив одних і тих же чинників може змінитися із сприятливого на несприятливий, або навпаки. Розглянемо несприятливі зовнішні чинники, які в сучасний період обмежують можливості нормального розвитку розселення особливо на регіональному рівні. Для цього розглянемо розселення населення по регіонах України, об'єднавши їх за рівнем урбанізації та промислового розвитку у три групи:

а) високоурбанізовані (питома вага міського населення понад 70%)
індустріальні (5 регіонів);

б) середньоурбанізовані (питома вага міського населення 51-70%)
промислово-аграрні (14);

в) слабоурбанізовані (питома вага міського населення менше 50%)
аграрно-промислові (6).

При розробці прогнозів розвитку регіонального розселення на довгострокову перспективу необхідно враховувати вплив як сприятливих, так і несприятливих чинників. Останні зумовлюють певну систему обмежень, загроз та ризиків розвитку регіонального розселення і повинні окремо розглядатися та оцінюватися.

Природні ризики та загрози

Природні умови та ресурси є постійнодіючим важливим чинником міського та сільського розселення, вплив якого має чітко виражений

регіональний характер. Останніми роками почастишали катастрофічні повені в басейнах річок Дністер та Тиса, які завдали величезних матеріальних збитків через підтоплення населених пунктів, доріг та сільськогосподарських угідь. Зонами підвищених ризиків є дамби цих річок та їх приток. Катастрофічні повені у Прикарпатті та Закарпатті були у 1998, 2001, 2006 та 2008 роках. В результаті останньої підтоплено 40 тис. житлових будинків у 767 населених пунктах чотирьох областей, зруйновано 5657 об'єктів та 367 мостів.

При подоланні наслідків цих повеней головне полягає в тому, щоб мінімізувати шкоду, яку можуть заподіяти повені у цьому регіоні в майбутньому. Особливу увагу потрібно приділити перенесенню житлових будинків та об'єктів соціальної інфраструктури з низовин, що затоплюються повеневими водами, на надзаплавні тераси та до підніжжя гір. Посилення загроз населеним пунктам у зв'язку з частими катастрофічними повенями потребує реалізації розробленої Мінрегіонбудом України Комплексної програми ліквідації наслідків підтоплення земель у містах і селищах України.

Порівняно з повенями менші масштаби загроз розселенню завдають зсуви, поширені на Прикарпатті та Придніпров'ї. Через зсуви ґрунту в Чернівцях та Дніпропетровську декілька житлових будинків сповзли вниз і були зруйновані. Значно більших руйнувань завдали зсуви минулого року в селі Черногузи Вижницького району Чернівецької області, розташованому на високому правому березі р. Черемош. В результаті сильних дощів у горах та потужних зсувних процесів було зруйновано 22 житлових будинка, тобто майже половина села.

Для подолання наслідків зсувів та недопущення їх у майбутньому необхідно розробити спеціальну державну програму, в якій передбачити розробку гідрогеологічних карт заселених територій, які належать до зон ризику щодо можливих зсувів, здійснення дренажних робіт в поселеннях, де ймовірні зсувні процеси, переселення мешканців із небезпечних ділянок

селитебних територій, а також фінансування протизсувних інженерно-технічних робіт.

В Донецькому регіоні обмеження та природні загрози розвитку розселення пов'язані із масовим закриттям вугільних шахт в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. шляхом їх мокрої консервації. Це викликало значне підвищення рівня ґрунтових вод, мінералізацію води у криницях та засолення присадибних ділянок у розташованих поблизу шахт селищах та селах. В результаті цього мешканці цих поселень змушені користуватися привозною водою, або переселятися на нове місце проживання, витрачаючи на це великі кошти на переселення.

На півдні України існують подвійні загрози розселенню. В результаті широкого розвитку зрошувального землеробства меліоративні системи потребують ремонту та модернізації, але через відсутність коштів вони не оновлюються. Внаслідок цього відбувається підтоплення та засолення зрошувальних земель і як результат втрата їх родючості. Враховуючи те, що на південноукраїнських землях основою сільськогосподарської діяльності населення є зрошувальне землеробство кризовий стан меліоративно-іригаційних систем викликає загрозу та ризики сільського розселення. Другий негативний природний чинник розселення на півдні України пов'язаний із дефіцитом питної води. Зараз декілька тисяч приморських селищ та сіл страждає через відсутність питної води. Люди тривалий час користуються привозною водою в автоцистернах.

До природних загроз та ризиків потрібно віднести закриття промислових підприємств (шахт, розрізів, кар'єрів) по видобутку вугілля, торфу, рудних та нерудних мінеральних ресурсів. Монофункціональні міста та селища, в яких розташовані ці підприємства, через припинення їх роботи втратили єдину економічну базу, яка була джерелом функціонування цих міст та селищ. Закриття промислових підприємств через вичерпання природних ресурсів створило загрозу соціально-демографічної деградації міст та селищ, що виконували функції центрів гірничодобувних підприємств.

Найбільша загроза спостерігається у малих шахтарських містах та селищах Донбасу, де немає альтернативи вуглевидобутку, а через припинення останнього ліквідована економічна база розвитку колишніх шахтарських міст та селищ.

Для подолання цих викликів та загроз ми пропонуємо створювати у цих міських поселеннях, що знаходяться у кризовому стані, нові високотехнологічні промислові підприємства, продукція яких матиме високий попит як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Не виключається й переведення деяких колишніх шахтарських селищ до категорії сільських поселень із залученням їх мешканців до сільськогосподарського виробництва.

Отже, в гірничодобувних регіонах Донбасу та Придніпров'я створилися природні зони обмежень та ризиків розвитку розселення, які потребують пильної уваги вчених.

Демографічні ризики та загрози

Розвиток розселення в Україні та її регіонах відбувається в умовах демографічної кризи, наслідком якої є зменшення людського потенціалу міських та сільських поселень. З 1993 р., коли чисельність міського населення України стала зменшуватися, до 2008 року людський потенціал міських поселень зменшився на 3,8 млн. осіб, або на 10,7%, а сільських – на 2,1 млн. осіб, або на 12,3%. Депопуляція міських та сільських поселень, що триває вже 16 років, приховує у собі загрози та ризики розвитку розселення у перспективі. Причини цих загроз пов'язані із звуженим режимом відтворення населення, зумовленим негативними тенденціями зниження рівня народжуваності населення (з 12 осіб на 1 тис. населення у 1990 р. до 10 осіб у 2007 р.) та підвищення смертності населення (відповідно з 12 до 16 осіб). Через такі тенденції відношення кількості померлих до народжених збільшилося з 0,96 у 1990 р. до 1,6 у 2007 р. Хоча в останні роки припинилося падіння рівня народжуваності, але рівень смертності продовжує зростати і в найближчій перспективі не очікуються позитивні зміни цієї

тенденції. Це означає, що в перспективі триватиме депопуляція людності як у міських, так і у сільських поселеннях. Усунути ці загрози можливо шляхом реалізації державної програми «Здоров'я нації», яка потребує великих коштів.

Інші демографічні обмеження та загрози регіональному розселенню пов'язані з поглибленням структурних диспропорцій населення, зокрема статево-вікової структури. Через високу смертність чоловіків у працездатному віці та переважання їх у міграційних процесах зберігаються диспропорції у співвідношенні між чоловіками і жінками, особливо у малих сільських поселеннях. За даними суцільного обстеження Держкомстатом України сільських поселень, станом на 1 січня 2005 р. питома вага жінок у великих селах людністю понад 1000 осіб становила 53%, а малих (людністю менше 100 осіб) – 55%. В останніх через нестачу чоловіків існує загроза деградації та обезлюднення цих поселень, кількість яких становить 6,7 тис, або 24% сільської поселенської мережі України.

Не менш серйозною демографічною загрозою слід вважати диспропорції вікової структури населення, зумовлені міграційним відтоком молоді та осіб працездатного віку. Так, питома вага осіб старше працездатного віку в міських поселеннях підвищилася з 17,6% у 1989 р. до 22,7% у 2007 р., у сільських була значно вищою, але істотно не змінилася (відповідно 28,2 та 27,0%). Проте по групах людності простерігалися значні відмінності. Якщо у великих селах (людністю понад 1000 осіб) питома вага осіб старше працездатного віку на 1 січня 2005 р. становила 29%, то у малих селах – 47%. Отже, в результаті вираженого старіння мешканців малих сіл існує загроза обезлюднення цих поселень. Для збереження та розвитку малих сіл необхідно створювати в них робочі місця для молоді, яка могла б реалізувати своє конституційне право на працю.

Соціальні ризики та загрози

Процес розселення пов'язаний в першу чергу із забезпеченням населення житлом та соціальними послугами. Тому зміни соціальних чинників істотно впливають на характер розселення. Якщо в сучасний період

ці зміни мають негативний характер, то вони викликають загрози та ризики і тим самим обмежують можливості раціонального розселення.

Серед соціальних загроз та ризиків розселення

- населення потрібно виокремити такі:

- зростання рівня безробіття населення, особливо у малих містах, селищах та селах;

- поглиблення майнового та соціального розшарування населення;

- підвищення рівня бідності населення;

- розширення корупції та криміналізації суспільства, особливо у великих містах;

- падіння рівня життя та зниження добробуту населення; зниження культурного та інтелектуального рівня міського

- та сільського населення;

- трансформація соціальної сфери в умовах переходу до ринкової економіки.

Зазначені негативні соціальні процеси та явища впливають на розвиток розселення опосередковано через зміну усталених соціальних установок та орієнтацій. Мешканці міст, селищ та сіл свідомо приймають рішення залишатися проживати у своєму поселенні та долати негативні соціальні процеси чи явища, або переїхати в інше поселення, де не буде зазначених соціальних негараздів. Отже, соціальні загрози та ризики обмежують розвиток розселення у певних межах та напрямках.

Економічні ризики та загрози

Кардинальні зміни в економіці України в процесі її реформування та переходу до ринкових відносин, а також виходу з кризового стану мали значний вплив на розселення, зумовлюючи певні обмеження, ризики та загрози. Значне падіння обсягів виробництва, зниження конкурентоздатності продукції, збиткова діяльність підприємств державної та приватної власності, масове закриття великих промислових підприємств, вугільних шахт,

тваринницьких ферм тощо мали негативні наслідки щодо розвитку поселень. Цей вплив полягав у різкому зменшенні податкових надходжень до місцевих бюджетів, передачі відомчого житла та соціальних об'єктів на баланси місцевих рад, які не мали коштів на їх утримання, значному зростанні рівня безробіття міського та сільського населення, міграційному відтоку працездатного населення міст, селищ та сіл за межі своїх регіонів та держави. Не менш важливо відзначити, що в результаті приватизації більшості збанкрутілих державних підприємств, на жаль, посилилися ризики та загрози розвитку міст та міських селищ. Міський бюджет не одержав очікуваного збільшення податкових надходжень з приватизованих підприємств, а працівники їх не одержали обіцяного підвищення заробітної плати. Більш того нові власники стали скорочувати кількість працівників та збільшувати безробіття у містах та селищах.

До економічних належать також фінансові ризики та обмеження регіонального розселення. Ризик є дуже важливою характеристикою інвестицій у розвиток поселень, особливо міських. Здійснюючи інвестиції, інвестор повинен усвідомлено йти на певний ризик, пов'язаний з можливостями недержання очікуваного прибутку, або взагалі втрати інвестиційного капіталу. Оцінка інвестиційного ризику має включати аналіз затрат та вигід. Рівень ризику інвестицій знаходиться у прямій залежності від очікуваної прибутковості підприємства, в яке вони вкладені.

В сучасний період посилилися ризики інвестицій у житлове будівництво. Через припинення фінансування у містах України існує велика кількість недобудованих житлових будинків.

Екологічні ризики та загрози

Вплив екологічних чинників на розселення в сучасний період дещо зменшився через закриття багатьох шахт та екологічно забруднюючих підприємств (металургійних, хімічних тощо), проте змінився характер екологічного тиску на розселення. При оцінці впливу екології на розселення потрібен регіональний підхід, тому що в одних районах негативний вплив

екологічної ситуації на розселення зменшився, а в інших – збільшився. Останнє зумовлене, з одного боку, прагненнями власників підприємств зекономити на будівництві екологічних споруд та порушеннями екологічного законодавства, з іншого боку, ігноруванням техніки безпеки керівництвом та працівниками підприємств, установ та організацій. Через це останніми роками в нашій країні почастишали аварії з людськими жертвами на промислових підприємствах, транспорті, у житловому секторі. Причинами цих аварій частіше всього називають техногенний та людський фактори. Для подолання наслідків цих аварій з міського бюджету виділяються значні кошти і тим самим зменшується фінансування соціально-економічного розвитку міст.

Певні обмеження в розселенні викликані розширенням заводських територій, збільшеннями потужностей промислових підприємств, порушеннями технологічних процесів. Так, в результаті розширення Маріупольського металургійного комбіната імені Ілліча в зону санітарного захисту пропало два багатоповерхових житлових будинки, і міська рада змушена була переселити їх мешканців у інші придатні для проживання райони міста. Багато прикладів можна навести коли приватні житлові будинки розташовані поблизу екологічно небезпечних промислових підприємств (Амвросіївський цементний, Рубіжанський та Костянтинівський хімічні, Криворізький металургійний), які постійно викидають в атмосферу величезну кількість шкідливих газів і отруюють не лише повітря, але й будинки, дерева, ґрунти, поверхневі води. У с. Вільшана Донецької області, розташованому поблизу збагачувальної фабрики, яка збагачує вугілля мокрим способом і скидає відпрацьовану воду в балку, у всіх криницях вода жовта і непридатна для вживання. Селяни змушені привозити питну воду та мріяти про будівництво водогону, але у бюджеті сільради на це немає коштів.

Отже екологічні ризики та загрози зумовлюють певні обмеження розселення та потребують перерозподілу видатків міського бюджету. Як показав аналіз, через посилення ризиків та загроз в регіонах та населених

пунктах України умови розселення населення в сучасний період значно ускладнилися, що вимагає вжиття додаткових заходів, іноді дуже витратних, для мінімізації негативного впливу вищезазначених ризиків та загроз на розселення.